

**ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԹՎԱԿԱՆԸ ԵՎ
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր – Կարսի թագավորություն, Վանանդ, թագավորության հռչակում, ձեռագիր, հայկական սկզբնաղբյուր, թագավորության տարածք, արքունի տիրույթ, վարկած

Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածի օրոք (953-978) Կարսում առանձին թագավորության հռչակման հարցը, լինելով Բագրատունյաց թագավորության պատմության համար հույժ հենքային, դարձել է մի շարք պատմաբանների քննության թեմա: Չնայած դրան՝ այն շարունակում է մնալ Բագրատունյաց թագավորության պատմության՝ հավելյալ ուսումնասիրության կարոտ հիմնահարցերից մեկը: Առաջին հերթին խիստ թերի է այդ թագավորության հիմնադրման ժամանակագրության և պատմական հանգամանքների քննությունը, որի հետևանքով հայոց միասնական թագավորության փաստացի տրոհման իրողությունը, ըստ էության, հիմնավոր լուսաբանում և բացատրություն չի ստացել:

Ի սկզբանե նշենք, որ բոլոր ուսումնասիրողները Կարսի թագավորության ստեղծմանն առնչվող իրադարձությունների առաջընթացի իրենց տարբերակը ներկայացնելիս հղել են Աստղիկի հաղորդած տեղեկություններից մեկը. «Եւ զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիր՝ ամս ԻԵ: Եւ Մուշեղ եղբայր նորա առ նովաւ թագաւորեաց ի Կարս»¹: Միաժամանակ նրանք դրանով են մեկնաբանել դեպքերի զարգացման հնարավոր տարատեսակ տարբերակները:

Դեռևս XX դ. սկզբին Մտ. Պալասանյանը Կարսի թագավորության ստեղծումը անհայտ տրամաբանությամբ թվագրել է 968 թվականով: Ըստ նրա՝ «...Մուշեղ մի քանի կուսակիցներ ժողովեց իւր շուրջը և նոցա օգնութեամբ Վանանդ զաւառում առանձին թագաւորութիւն հիմնեց Կարս մայրաքաղաքով (968 թ.): Աշոտ ներքին կոթիւների պատճառ չտալու համար՝ ոչ միայն ճանաչեց այս նոր թագաւորութիւնը, այլ և լաւ յարաբերութիւններ պահպանեց իւր եղբոր հետ»²: Կուսակիցների օգնությամբ 968 թ. Մուշեղի կողմից Վա-

¹ **Ստեփանոս Տարանեցի Աստղիկ**, Պատմութիւն տիեզերական // «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ., հ. Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 755 (այսուհետև՝ **Աստղիկ**):

² **Պալասանեան Ս.**, Պատմութիւն Հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1902, էջ 295:

նանդում Կարս մայրաքաղաքով թագավորության հիմնադրումը ամբողջությամբ հեղինակի մտահանգումն է, ընդ որում՝ առանց որևէ հիմնավորման՝ ըստ սկզբնաղբյուրների: Հետագայում, ամենայն հավանականությամբ, հենց Ս. Պալասանյանի տեսակետը հիմք ընդունելով, Հ. Աճառյանը ևս Կարսի թագավորության հիմնադրումը թվագրել է 968 թվականով¹:

Կարսի թագավորության ստեղծման վերաբերյալ խիստ հակասական է Լեոյի տեսակետը: Ըստ նրա՝ երբ Աշոտ Գ-ն տեղափոխվեց Անի, նրա «եղբայր Մուշեղը մնաց Կարսում և, օգտվելով այն հանգամանքից, որ իր հայրն այնտեղ թագավորական գահ էր հաստատել, իրեն հայտարարեց նրա ժառանգ, և այսպիսով թագավոր նստեց Աշոտի կողքին, որը չդիմադրեց այդ բանին, քանի որ Մուշեղը նրան կատարյալ հպատակություն խոստացավ»²: Մի կողմ թողնելով, որ Լեոյի կարծիքը որևէ սկզբնաղբյուրային տեղեկություններով չի հիմնավորվում, նշենք, որ այն անտրամաբանական է և շինծու: Մտացվում է, որ «գահ հաստատելը»՝ նշանակում է տարածքը կամ քաղաքը օժտել գահով, ուստի այնտեղ հաստատված յուրաքանչյուր իշխող կարող է հավակնել այդ գահին, ինչպես վարվել է Մուշեղը: Մյուս կողմից, չնայած Մուշեղը իրեն հռչակել է իր հոր՝ Աբաս Բագրատունու ժառանգ, բայց կատարյալ հպատակություն է հայտնել վերջինիս օրինական ժառանգ Աշոտ Գ-ին, որը չի դիմադրել եղբոր թագավոր դառնալուն, մինչդեռ, եթե վերջինս իսկապես իրեն հռչակեր հոր՝ հայոց արքա Աբասի ժառանգ, Աշոտ Գ-ն ինքնաբերաբար կդիմադրեր նրան, քանի որ այդպիսով վիճարկվում էր նրա առաջնության իրավունքը:

Ավելի ուշ Աշոտ Գ-ի եղբայր Մուշեղի՝ Կարսում թագավոր հռչակվելու առնչությամբ Ս. Երեմյանը շրջանառել է 960-ական թվականների սկզբին, իսկ ավելի ստույգ՝ 963 թ., այդ իրադարձության տեղի ունենալու փաստը հիմնավորող տեսակետը: Ըստ նրա՝ «երբ Աշոտ Գ-ն 961 թ. մայրաքաղաքը փոխադրեց Անի, Կարսի կառավարիչ նշանակվեց նրա եղբայր Մուշեղ Բագրատունին, որը 963 թ. իրեն հռչակեց Կարսի ու նրա գավառի թագավոր՝ «թագավոր Կարուց»: Աշոտ Գ-ն հարկադրված էր ճանաչել նրա թագավորությունը, բայց որպես ենթակա թագավորություն»³: 963 թ. Կարսի թագավորության հիմնադրման տեսակետի կողմնակիցն է նաև Կ. Յուզբաշյանը⁴:

Հ. Հարությունյանը կարծում էր, որ Աշոտ Գ-ն Մուշեղին Կարսի կառավարիչ է նշանակել այն բանից հետո, երբ նա տեղափոխվել է Անի, ապա 962

¹ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ., Երևան, 1946, էջ 462-463:

² **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. երկրորդ, Երևան, 1967, էջ 578:

³ **Երեմյան Ս.**, Կարսը IX-XI դարերում // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 95: Տե՛ս նաև՝ **Еремян С.**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке // «Երբեր հիսարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1971, թիվ 3, էջ 7:

⁴ Տե՛ս **Юзбашян К.**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 72, 75:

թ. Բյուզանդիայի դրդամբ ապատամբել է եղբոր դեմ՝ իրեն հռչակելով թագավոր: Ներքին խռովություններից խուսափելու համար Աշոտ Գ-ն ճանաչել է նրա թագավորությունը՝ պայմանով, որ նա ենթարկվի իրեն, պայման, որը Մուշեղը կատարել է մինչև 984 թվականը¹: Համանման տեսակետ է հայտնել նաև Թ. Հակոբյանը²:

Ռ. Մաթևոսյանը Կարսի թագավորության ստեղծումը թվագրում էր 961 թվականով, երբ Անի տեղափոխվող Աշոտ Գ-ն եղբորը նշանակել է Կարսի կառավարիչ և ճանաչել որպես Կարսի թագավոր³: Նա կարծում էր, որ Մուշեղին թագավոր է կարգել անձամբ Աշոտ Գ-ն՝ ելնելով այն իրողությունից, որ հայոց թագավորության արևմտյան սահմաններին ահագնացել էր Բյուզանդիայից եկող վտանգը, ինչը սկիզբ էր առել այն բանից հետո, երբ 949 թ. բյուզանդական զորքը գրավել էր Կարսին, Հավնունիքն ու Բասենը և ստեղծել բանակաթեմ⁴: Նա գտնում էր, որ երկու եղբայրները փաստորեն բաժանել են հայրական ժառանգությունը, որով Վանանդ-Երասխաձորը անցել է Մուշեղին, և այդ բաժանումն ամրագրվել է վերջինիս՝ թագավոր հռչակվելով⁵:

Իր մեկ այլ հոդվածում Ռ. Մաթևոսյանը կարծիք էր հայտնում, որ Աշոտ Գ-ն Մուշեղին կարգել կամ «նշանակել» է թագավոր: Հայկական մանր ժամանակագրություններից մեկում հանդիպող «... Աշոտ ... զեղբայր իւր՝ զՄուշեղ Կարուց կացոյց թագաւոր»⁶ հիշատակության «կացոյց» բառը նա մեկնաբանել է իբրև «նշանակել»⁷, թեև իր իսկ հղած «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանում նշված են այդ բառի «դնել», «հաստատել», «կարգել» բացատրությունները⁸: Այն է՝ տվյալ պարագայում խոսքը կարող է վերաբերվել ոչ թե նշանակմանը, այլ թագավոր նշանակելուն, հաստատելուն կամ կարգելուն, ինչին կանդրադառնանք ստորև:

Հուլի 2ինձու է «Հայոց պատմության» ակադեմիական նոր հրատարակությունում Կարսի թագավորության ստեղծման նկարագրությունը, որը էապես տարբերվում է «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական նախորդ հրատարակությունում Ս. Երեմյանի առաջ քաշած վերոհիշյալ կարծիքից: Համապատասխան բաժնի հեղինակ Ա. Ութուջյանը գրում է, թե իբր Աշոտ Գ-ն մայրաքաղաքը Անի տեղափոխելուց հետո, նույն 961 թ. Վանանդը առանձ-

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Երևան, 1959, էջ 97:

² Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Անի մայրաքաղաք, Երևան, 1988, էջ 22:

³ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Վանանդը Բագրատունյաց թագավորական ոստանի մարզ (X դ. առաջին կես) // «ԼՀԳ», 1979, թիվ 4, էջ 81:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

⁶ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 501:

⁷ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 152:

⁸ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. առաջին, Ա-Կ, Երևան, 1979, էջ 1078:

նացրել է որպես փոխարքայություն՝ կառավարիչ (այսինքն՝ փոխարքա) նշանակելով եղբորը՝ Մուշեղին, որը պետք է իրականացներ երկրի՝ «Բյուզանդիային սահմանամերձ ռազմավարական գոտիների պաշտպանության հույժ կարևոր գործը»: Մուշեղի ստացած պաշտոնը նա համարում է արքունի ծառայություն և, հետևելով Ռ. Մաթևոսյանին¹, այդ պաշտոնի գործառույթները համեմատում Արշակունյաց շրջանի բղեշխի գործառույթների հետ: Ի վերջո Ա. Ութուջյանը արձանագրում է. «Մակայն Մուշեղը դրսևորում է առավել ինքնուրույն, կենտրոնից անջատվելու և ինքնուրույն իշխելու միտումներ, որն Ասողիկին իրավունք է տվել նրան անվանելու թագավոր», թեև «այս դեպքում «թագավոր» հորջորջումը սուկ պատիվ էր, որ տրվում էր հատուկ ծառայության դիմաց (ըստ հեղինակի՝ այն տրվել է 963 թ. – Ա. Ե.)»²: Այն է՝ ստացվում է, որ 961 թ. ապագա Կարսի թագավորության ընդգրկած տարածքը առանձնացվել է որպես փոխարքայություն, որի կառավարիչը պետք է իրականացներ Բյուզանդիային հարևան տարածքների պաշտպանությունը: Այդ գործառույթն անհիմն կերպով համեմատվում է Արշակունյաց դարաշրջանի բղեշխի գործառույթի հետ, իսկ այնուհետև նույնքան անհիմնորեն «թագավոր» տիտղոսը համարվում է «հատուկ ծառայության դիմաց» տրված «պատիվ»: Անիրական է նաև հեղինակի այն վարկածը, թե իբր Մուշեղին թագավոր կոչելու համար Ասողիկին իրավունք է տվել այն, որ Կարսի տիրակալը, կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերելով, փորձել է իշխել ինքնուրույնաբար: Իրականում նման գործելաճճը չի կարող որևէ մեկին թագավոր կոչելու իրավունք տալ: Հայտնի է, որ թագավոր լինել նշանակում է նախևառաջ թագադրված լինել:

Փաստորեն, Ասողիկի հետևյալ տեղեկությունից են բխել նման իրարամերձ և հակասական տեսակետները. «Աբասից հետո 25 տարի թագավորեց նրա որդի Աշոտը, որ Շահանշահ էր կոչվում: Եվ նրա եղբայր Մուշեղը նրա օրոք թագավորեց Կարսում»³: Մինչդեռ այնտեղ չկա ոչ մի ակնարկ ապստամբության և Աշոտ Գ-ի՝ եղբոր թագավորությունը ստիպված ճանաչելու մասին: Ավելին, ըստ այս տեղեկության՝ հնարավոր չէ նաև ճշգրտել այդ իրադարձության թվականը: Վերջինս, անկասկած, միայն տրամաբանորեն է տեղադրվել Աշոտ Գ-ի՝ Անի տեղափոխվելուց հետո, քանի որ մինչ այդ Կարսը Աշոտ Գ-ի նստոցն էր:

Նշված բոլոր հետազոտողներն անուշադրության են մատնել հայկական և վրացական սկզբնաղբյուրներում պահպանված կարևոր տեղեկություն-

¹ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 159:

² Տե՛ս **Ութուջյան Ա.**, Կարսի (Վանանդի) թագավորություն // «Հայոց պատմություն», հ. II, Միջին դարեր (IV դար-XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ, (IX դարի կես-XVII դարի առաջին կես), Երևան, 2014, էջ 121:

³ **Ասողիկ**, էջ 755:

ները (կամ պարզապես դրանց անտեղյակ են եղել), որոնք մի կողմից ամբողջությամբ փլուզում են Կարսի թագավորության՝ 960-ական թթ. սկզբներին ստեղծված լինելու տեսակետը, իսկ մյուս կողմից՝ այդ թագավորության հիմնադրումը Աշոտ Գ-ի՝ Անի տեղափոխվելու հետ կապելու վարկածը:

Մասնավորապես, հայկական ձեռագրերից մեկում («Պատմութիւն Ս. Կենսաբերին և սոսկալի Ս. Նշանին, թէ որպէս բերաւ յաշխարհն Արշարունեաց ի Կամրջաձորոյ») առկա է հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ յետ Սմապտայ¹ Մուշեղ հորեղբայր նորա թագաւորեալ ինն ամ, և սա մեռանի. և յետ սորա Աբաս թագաւորեալ ամս վեց...»²: Պարզվում է, որ Մուշեղը թագավորել է միայն ինը տարի, իսկ այն մասին, որ Մուշեղից հետո Աբասը Կարսում թագավորել է վեց տարի, տեղեկացնում է նաև Ասողիկը³: Բացի այդ, Փարսադան Գորգիջանիձեի «Վրաստանի պատմությունը» երկասիրությունում նշված է, որ Մուշեղը թագավորել է տասը տարի⁴: Նա Բագրատունի արքաների թագավորության տարիների վերաբերյալ հաղորդում է ճշգրիտ և հայկական սկզբնաղբյուրներին համապատասխան տեղեկություններ՝ Աշոտ Գ՝ 25 տարի⁵, Սմբատ Բ՝ 13 տարի⁶ և այլն, ուստի նրա տեղեկության այս հատվածը անուշադրության մատնելու կամ կասկածի ենթարկելու որևէ հիմք չկա:

Փաստորեն, հայկական և վրացական երկու սկզբնաղբյուրները Մուշեղին վերագրում են իննից տասը տարվա գահակալություն: Իսկ ինչ վերաբերում է այն իրողությանը, որ հայկական սկզբնաղբյուրում Մուշեղի թագա-

¹ «Եւ յետ Սմապտայ Մուշեղ հորեղբայր նորա թագաւորեալ ինն ամ...» տեղեկության մեջ «յետ Սմապտայ» արտահայտությունից հետո հիշատակվում են ոչ թե Գագիկ Ա-ն (990-1018) և հաջորդները, այլ Կարսի թագավորները՝ Մուշեղը, Աբասը և մանուկ Գագիկը, որը հուշում է, որ պատմիչը Բագրատունյաց ավագ ճյուղի նկարագրությունից «յետ Սմապտայ»-ով անցում է կատարել Կարսի ճյուղի գահակալներին:

² «Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղեւոնդ Վ. Ս. Ալիշան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 548: Տե՛ս նաև **Գարեգին Ա. կաթողիկոս**, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 175:

³ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 766:

⁴ Տե՛ս **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին: Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն-ծանոթություններով յեվ հավելվածներով, հ. Բ. (ԺԳ-ԺԸ դար), Յերեվան, 1936, էջ 97:

⁵ Հմմտ. **Ասողիկ**, էջ 755. «Եւ գկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիւր՝ ամս ԻԵ (25 – Ա. Ե.):» Աբասի մահը պատմիչը վերագրում է հայոց 402 թվականին (953/954 թ. – Ա. Ե.): Տե՛ս նույն տեղում: Հետևաբար այդ նույն թվականին է համընկնում Աշոտ Գ-ի գահ բարձրանալը, որից մինչև նրա մահը՝ հայոց 426 թվականը (977/978 թ.), ըստ տարիների կազմում է 25 տարի:

⁶ Հմմտ. **Ասողիկ**, էջ 760. «...Մեռաւ թագաւորն Հայոց՝ արինեալն Աշոտ՝ ի ՆԻԶ թուակահին (426 թ.-977/978 թ. – Ա. Ե.), եւ ի նոյն ատուր թագաւորեաց Սմբատ որդի նորա ամս ԺԳ (13 – Ա. Ե.):» Այնուհետև Ասողիկը Սմբատ Բ-ի մահը վերագրում է հայոց 438 թվականին (989/990 թ.): Տե՛ս նույն տեղում, էջ 808: Հայոց 426 և 438 թվականների միջակայքը՝ ըստ տարիների, կազմում է 13 տարի:

վորության տևողությունը նշվում է ինը տարի, իսկ վրաց հեղինակի կողմից՝ տասը տարի, ապա դա կարելի է վերագրել նշված սկզբնաղբյուրներում հաշվարկը կա՛մ ըստ տարիների և կա՛մ տարեշրջաններով հաշվարկելու իրողությանը: Նման դեպքերը հայտնի են: Օրինակ, Թովմա Արծրունին և Ասողիկը ընդունում են Աշոտ Ա արքայի գահակալությունը հայոց 336 (887/888)-339 (890-891) թվականների ընթացքում¹, սակայն նրանցից առաջինը Բագրատունի առաջին արքային վերագրում է չորս², իսկ մյուսը՝ հինգ տարվա գահակալություն³: Ակնհայտ է, որ Թովմա Արծրունին Աշոտ Ա-ի գահակալությունը հաշվարկում է տարեշրջաններով (887-888 թթ.՝ մեկ լիարժեք տարի, 888-889 թթ.՝ մեկ լիարժեք տարի, 889-890 թթ.՝ մեկ լիարժեք տարի, 890-891 թթ.՝ մեկ լիարժեք տարի, ընդամենը՝ չորս լիարժեք տարի), իսկ Ասողիկը՝ ըստ տարիների (887 թ.՝ առաջին տարի, 888 թ.՝ երկրորդ տարի, 889 թ.՝ երրորդ տարի, 890 թ.՝ չորրորդ տարի, 891 թ.՝ հինգերորդ տարի):

Ասողիկի հավաստի տեղեկությամբ՝ Մուշեղը վախճանվել է հայոց 435 թ. (984/985 թ.)⁴: Ուստի, եթե ընդունենք, որ նրա գահակալությունը սկիզբ է առել 962 կամ 963 թվականից, ինչպես կարծում են վերոհիշյալ հեղինակները, կստացվի, որ նա գահակալել է 22-23 տարի: Ակնհայտ է, որ Մուշեղի գահակալության տարիների հիշատակությունները սկզբնաղբյուրներում, հաշվի առնելով այն, որ հստակ է նրա մահվան թվականը, 960-ական թթ. նրա գահակալության սկիզբնավորման թվագրման հնարավորությունը ընդհանրապես ի չիք են դարձնում: Մուշեղի մահվան 984 թվականից ինը կամ տասը տարի էտ գնալու դեպքում հանգում ենք նրա գահակալության սկզբնավորման 974 կամ 975 թվականին, որը մտորումների տեղիք է տալիս, քանի որ հենց այդ ժամանակ Հայոց թագավորությունը բախվում էր բուռն և վտանգներով լի իրադարձությունների, որոնք կարող էին հիմքեր ստեղծել Կարսի որպես նոր թագավորության կենտրոն հանդես գալու համար: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է Բյուզանդիայի կայսր Հովհաննես Չմշկիկի (969-976) 974 թ. արշավանքի հետևանքով առաջ եկած ծանր կացությանը, որը կարող էր հնարավորություն տալ մի շարք հայ ավատատերերի թագավորական նկրտումներ հանդես բերելու համար: Լիովին հավանական է Հ. Հարությունյանի տեսակետն այն մասին, որ Մուշեղն իրեն թագավոր է հռչակել Բյուզանդիայի դրդմամբ:

¹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց // «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ., հ. Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 236-238 [ըստ պատմիչի՝ հայոց 339 թ. (890/891 թ.) դրությամբ Աշոտ Ա-ն գահակալել էր չորս տարի, այսինքն՝ գահին էր բազմել հայոց 336 թ. (887/888 թ.)]; **Ասողիկ**, էջ 740-741 [ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Ա-ն գահակալել է հայոց 336 թվականից (887/888 թ.) սկսած հինգ տարի, իսկ նրան հաջորդած Սմբատ Ա-ն՝ հայոց 340 թվականից (891/892 թ.) սկսած]:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

³ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 741:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 766:

Ուստի կարելի է նշել, որ Կարսի թագավորության հիմնադրումը տեղի է ունեցել ամենայն հավանականությամբ 975 թ., որից մինչև Մուշեղի մահվան 984 թվականը ըստ տարիների հաջորդականության հաշվարկելով (975 թվականը՝ առաջին տարի, 976 թվականը՝ երկրորդ տարի և այդպես շարունակ)՝ կատարվի 10 տարի, իսկ տարեշրջաններով հաշվարկելու պարագայում (975-976 թթ. մեկ լիարժեք տարի, 976-977 թթ.՝ երկու լիարժեք տարի և այլն)՝ ինը տարի, որքան էլ, ըստ նշված սկզբնաղբյուրների, իշխել է Մուշեղը:

Ինչ վերաբերում է Կարսի թագավորության հանդես գալու հանգամանքներին, ապա, կապված Ասողիկի՝ Մուշեղի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի հետ, երբ պատմիչը նրա վարմունքը անուղակիորեն դատապարտում է՝ նրան հիշատակելով որպես մարմնական հաճույքներին տրված անձի¹, իսկ այնուհետև Սմբատ Բ-ի (978-990) և Մուշեղի թշնամանքի հետ², կարելի է կարծել, որ այն առնվազն սկզբնական շրջանում համաձայնեցված չէր Աշոտ Գ-ի հետ: Հավանաբար Մուշեղը, որի նստոցը Կարսն էր, օգտվելով Հովհաննես Չմշկիկի արշավանքների ստեղծած վտանգից, հանդես էր եկել թագավորական նկրտումներով: Այս առումով հետաքրքրական է հայկական մանր ժամանակագրություններից մեկում (վերնագրված «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք») առկա հետևյալ հիշատակությունը՝ «... Աշոտ ... զեղբայր իւր՝ զՄուշեղ Կարուց կացոյց թագաւոր»³, որը ցույց է տալիս, որ չնայած Մուշեղի՝ ամենայն հավանականությամբ թագավոր ինքնահռչակվելու ցավալի իրողությանը, Աշոտ Գ-ն ստիպված է եղել հաշվի նստելու կատարված իրողության հետ՝ նրան կացուցանելով կամ հաստատելով որպես Կարսի թագավոր: Ընդունելի է Լեոյի վերոհիշյալ այն տեսակետը, որ Աշոտ Գ-ն, սկզբում դեմ լինելով Կարսի թագավորության ստեղծմանը, հետագայում եղբոր կատարյալ հնազանդության դիմաց չառարկեց նրա գահակալությանը: Դրա վկայությունն է այն, որ Աշոտ Գ-ի օրոք Անիի և Կարսի տիրակալների միջև որևէ գժտություն հիշատակված չէ: Ավելին, Կարսի թագավորության ընդգրկված տարածքները՝ Վանանդից մինչև Ճակատք և Կարին, պետք է ճանաչված լինեին որպես Մուշեղ թագավորի տիրույթ Աշոտ Գ-ի կողմից, իսկ դա կարող էր տեղի ունեցած լինել միայն ավագ եղբոր համաձայնությամբ: Ուստի հայկական մանր ժամանակագրության վերոհիշյալ տեղեկությունն այն մասին, թե «... Աշոտ ... զեղբայր իւր՝ զՄուշեղ Կարուց կացոյց թագաւոր», կարելի է թարգմանել հետևյալ կերտակ՝ «Աշոտն իր եղբայր Մուշեղին Կարսի թագավոր հաստատեց»:

Ցայսօր Կարսի թագավորության ընդգրկված տարածքների առումով ընդունված է Ս. Երեմյանի տեսակետը, որն իրականում խիստ խնդրահարույց

¹ «Բայց Մուշեղ ոչ ունէր զերկիւղն Աստուծոյ ի մտի, վասն զի բազմաբոյծ բոզիք կէայր նա»: Տէ՛ս Ասողիկ, էջ 761:

² Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 760:

³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 501:

է: Ըստ նրա՝ «Կարսի թագավորության տարածքը գրավում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի արևմտյան գավառները՝ Երասխա (Արաքս) գետի վերին հոսանքը, ներառյալ Ախուրյան գետի վերին ու միջին հոսանքը, Պաղակացիս (այժմ Չըլդըր) լճի գոգահովտի հետ, ինչպես և վերջինիս արևմուտքից հարող Փոս գավառակը՝ մինչև Կուր գետը: Թագավորության տարածքը՝ Կարսի սարահարթը՝ իր ընդգրկած հին հայկական ութ գավառներով բարձրադիր էր»¹: Այս շարադրանքը առաջացնում է բազմաթիվ հարցեր, իսկ գլխավորը՝ այն, թե Այրարատի ո՞ր ութ գավառների մասին է խոսքը:

Ս. Երեմյանը սկզբում «հին հայկական ութ գավառներ»-ի ներքո նկատի ունենում էր Վանանդը կամ Կարսը, Զարիշատը՝ Փոս գավառակով, Կարմիր Փորակը, Մժնկերտը (Աբեդյանք), Հավնունիքը, Կեչրորը, Զարեհավանը, Կաղզվանը (Գաբեդյանք)², այն է՝ Այրարատի՝ «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված Վանանդ, Աբեդյանք, Գաբեդյանք, Հավնունիք, Արշարունիք գավառների գրեթե ամբողջ տարածքը և Գուգարքի Արտահան գավառի մի հատվածը (Փոս գավառակ): Նկատենք, որ այս ցանկից նա դուրս է թողել Ճակատքի առնվազն արևմտյան հատվածը՝ Շատիկ բերդով, որը պատկանում էր Մուշեղին³: Այնուհետև Ս. Երեմյանը մանրամասնել է իր տեսակետը: Ըստ նրա՝ այդ ութ գավառների թվում էին՝ Վանանդը, որը բաղկացած էր երեք հատվածներից (բուն Վանանդ կամ Կարուց երկիր՝ Կարս կենտրոնով, Կարմիր փորակ՝ Ախուրյան գետի ակունքների շրջանում և Զարիշատ, որն ընդգրկում էր Պաղակացիս լճի գոգահովտը), այնուհետև՝ Մժնկերտ (Աբեդյանք), Հավնունիքը՝ Ավնիկ բերդով, Ադորի գավառը՝ Հավճիչ բերդով, Կաղզվան և Արշարունիք գավառի արևմտյան կեսը կազմող Կեչրոր գավառները, Զարեհավան գավառակը, ինչպես նաև Շատիկ ամրոցի շրջակայքը⁴: Այստեղ, փաստորեն, կան հավելումներ և փոփոխություններ: Հավելվել են Ադորի գավառը և Շատիկ ամրոցը: Ստացվում է, որ, ի տարբերություն նախորդ տեսակետի, ութ գավառների ցանկում Վանանդը, Զարիշատը և Կարմիր փորակը հաշվարկված են որպես մեկ ամբողջություն, որով, հաշվի առնելով Ադորիի և Շատիկ ամրոցն ընդգրկող Ճակատքի հավելումը, դարձյալ ստացվում է ութ գավառ, միայն, փաստորեն, փոքր-ինչ այլ ընդգրկումով: Սակայն, եթե Շատիկ ամրոցի Կարսի թագավորության մեջ գտնվելու պարագան հիմնավորվում է սկզբնաղբյուրով, ապա Ադորիի դեպքում նման փաստեր չկան: Վերջինս տեղադրվում է Տուրուբերանի Սարդաղի և Դասնավորք գավառների ու Այրարատի արևմտյան գավառների միջև՝ Տուրուբերա-

¹ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 98:

² Տե՛ս Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 4:

³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 760:

⁴ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 98:

նում՝ ընդգրկելով Երասխ գետի առափնյա լեռնային շրջանները¹: Աղորիի վերաբերյալ Ս. Երեմյանը հղում է Արիստակես Լաստիվերցու տեղեկությունն այն մասին, որ Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ Բ-ն (976-1025) 1001 թ. անցել է Աղորի գավառի Հավաճիչ բերդի կողքով², որը, ի դեպ, մինչ այդ պատկանել էր Տայքի Դավիթ կուրապաղատին (961-1000/1001)³: Հասկանալի է, որ այդ տեղեկությունը չի հիմնավորում Աղորիի պատկանելիությունը Կարսի թագավորությանը: Հարկ է նաև նշել, որ Ս. Երեմյանը կիրառում է գավառանուններ, որոնք խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, մեղմ ասած, այնքան էլ կիրառական չէին: Ավելին, դրանք ոչ բոլորն էին «Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի» «դասական» գավառներ, այլ ֆեոդալական մասնատվածության շրջանում Այրարատի գավառների ներքին տրոհումների արդյունքն էին: Նման նկարագրությունից հետո Ս. Երեմյանն ամրագրում է, թե «իր ութ գավառների սահմաններում (այստեղ նա հղում է իր իսկ հեղինակած «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» աշխատության այն էջերը, որտեղ ներկայացված են Այրարատի «աշխարհացոյց»-յան շրջանի և հետագայում ձևավորված վերոհիշյալ գավառները – Ս. Ե.) Կարսի թագավորությունն ընդգրկում էր շուրջ 10 հազար քառ. կմ տարածություն...»⁴, ինչը, փաստորեն, խիստ թերի կարծիք է:

Ա. Ութուջյանը ևս փորձել է ներկայացնել Կարսի թագավորության կազմն ու վարչական բաժանումը: Եվ այսպես, ըստ նրա տեսակետի (որը Ս. Երեմյանի կարծիքի կրկնությունն է)՝ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի արևմտյան ութ գավառներն էին՝ Վանանդը, Մենկերտը (հավանաբար, Մժնկերտ) կամ Աբեդյանքը, Կաղզվանը (Գաբեդյանք), Զարեհավանը, Կեչրորը, Հավնունիքը, Զարիշատը և Կարմիր Փորակը⁵: Խորացնելով իր դիտարկումները՝ նա կարծիք է հայտնում, թե այդ գավառաբաժանումը նաև վարչական բաժանում էր, որը, ինչպես և թագավորության տարածքը, մնացել է անփոփոխ վերջինիս գոյության ամբողջ ընթացքում⁶: Մակայն նշված գավառաբաժանումը նաև որպես վարչական բաժանում ներկայացնելու համար որևէ սկզբնաղբյուրային հիմք չկա, հետևաբար հնարավոր չէ պնդել նաև, թե այն թագավորության գոյության ամբողջ ընթացքում մնացել է անփոփոխ:

Ս. Երեմյանի կողմից Կարսի թագավորությանը «հատկացվող» տարած-

¹ Տե՛ս **Դանիելյան Է.**, Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին // «ԼՀԳ», 1973, թիվ 10, էջ 68-71:

² Տե՛ս **Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերցույ**, աշխատասիրությանը՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 23:

³ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 764:

⁴ **Երեմյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ Տե՛ս **Ութուջյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 120:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

քի սահմանները, չնայած վերոհիշյալ թերությանը, ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են իրականությանը: Խնդիրն այն է, որ Աշոտ Գ-ն եղբորն էր հանձնել Բագրատունյաց տոհմական և արքունի տիրույթների արևմտյան հատվածը՝ բացառությամբ Բագրևանդ գավառի: Բոլոր այդ գավառները նախկինում, մասնավորապես Աբաս թագավորի օրոք, կազմում էին Բագրատունիների արքունի տիրույթների մասը¹: Դրա օգտին է նաև Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ Աշոտ Երկաթ (914-929) և Աբաս (929-953) թագավորների գահակալության ժամանակաշրջանին վերաբերող հիշատակությունն այն մասին, որ «...Բագրատունիքն իշխեին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչև Գեղամ (իմա՝ Գեղամաձով – Ա. Ե.) և մինչ ի յՈւխտիսն (իմա՝ Ուղթիքը կամ Ուղթիսը Տայքում – Ա. Ե.) և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրականի սահմանն և մինչ ի Չորոյգետն և մինչ ի Գարդման. և Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ»², այն է՝ մասնավորապես Շիրակի Բագրատունիների տիրույթներն ընդգրկում էին ամբողջ արևմտյան Այրարատը՝ հյուսիս-արևմուտքում տարածվելով մինչև Ուղթիս-Օլթի, իսկ արևմուտքում՝ մինչև Կարին: Ինչպես տեսանք, Ռ. Մաթևոսյանը կարծում է, որ 949 թ. բյուզանդական զորքը գրավել էր Կարինը, Հավնունիքն ու Բասենը և վերջիններիս ընդգրկմամբ ստեղծել բանակաթեմ: Սակայն Բասենի և Հավնունիքի այդտեղ ընդգրկված լինելը հազիվ թե ընդունելի տեսակետ է, քանի որ ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վերոհիշյալ տեղեկության՝ մինչև Կարին (իմա՝ Կարնո գավառ) տարածվող Բագրատունյաց տիրույթները ներառում էին նաև Բասենն ու Հավնունիքը:

Սակայն, նշվածն առաջ է բերում մի կարևոր հարց: Տայքի՝ Ուղթիսից արևելք տարածվող հատվածը, որն ընդգրկվում էր Շիրակի Բագրատունիների տիրույթներում, կա՞մ պետք է նույնպես գտնվեր Կարսի թագավորությունում, կա՞մ մինչ այդ ընդգրկված լինե՞ր 961 թվականից ի վեր Դավիթ կուրապաղատի օրոք իր վերելքի շրջանն ապրող Տայքի կուրապաղատությունում: Մեզ առավել հավանական է թվում այն, որ Տայքի այդ հատվածը սկզբում անցել է Կարսի Մուշեղ թագավորին, բայց հետո նրա կողմից հանձնվել Դավիթ կուրապաղատին՝ ի պատասխան ցուցաբերած օգնության: Հավանաբար, իրադարձությունները զարգացել են հետևյալ կերպ: Հայտնի է, որ Ճակատք գավառում գտնվող Շատիկ բերդը պատկանում էր Մուշեղին, բայց գրավվել էր Սմբատ Բ արքայի (978-990) կողմից, որի պատճառով

¹ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Աբաս Բագրատունի. թագավոր Հայոց, Երևան, 2017, էջ 45-53:

² «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 300: Այդ տեղեկության ժամանակաշրջանային ընդգրկումը որոշվում է հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում նույն այդ հիշատակության հստակ թվագրմամբ: Ըստ դրա՝ հիշատակությունը վերաբերում է Սմբատ Ա-ի մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանին՝ մինչև Բագրատունյաց Հայաստանում նոր թագավորությունների ի հայտ գալուն: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 384:

Մուշեղն օգնության էր կանչել Դավիթ կուրապաղատին: Վերջինիս միջնորդությամբ բերդը վերադարձվեց Մուշեղին¹, որը, մեր համոզմամբ, դրա դիմաց կուրապաղատին տվեց Տայքի նշված տարածաշրջանը: Նման «նվերները» այդ պատմափուլում ընդունված էին: Մասնավորապես, նույն Դավիթ կուրապաղատը ռազմական աջակցության դիմաց Սմբատ Բ-ին էր հանձնել Աբխազաց Բագրատ Գ թագավորից (978-1014) խլված Սակուրթթ բերդը²: Այդ է պատճառը, որ Տայքի՝ Ուղթիս քաղաքից արևելք ընկած հատվածը Մուշեղի թագավորության տարածքում չէր ընդգրկվում:

Ի վերջո, հարկ է պարզաբանել ևս մեկ կարևոր խնդիր: Եթե Մուշեղն իրեն հռչակել է թագավոր Կարսում, իսկ Աշոտ Գ-ն նրան ճանաչել է որպես այդպիսին, ապա ի նչն է պատճառը, որ նրան հատկացվել է ոչ թե միայն Կարսը՝ հարակից տարածքով, այլ այդչափ ընդարձակ տարածք՝ Բագրատունյաց արքունի տիրույթների ամբողջ արևմտյան հատվածը: Ինչպես տեսանք, Կարսի թագավորության ստեղծման վերաբերյալ կարծիքներում գերիշխում էր այն միտքը, որ Անի տեղափոխվելուց հետո Աշոտ Գ-ն Կարսում կառավարիչ է նշանակել Մուշեղին, որը թագավոր դառնալու նկրտումներ է դրսևորել: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Մուշեղն իրեն հռչակել է Կարսի և շրջակա Վանանդ գավառի թագավոր³, բայց նա չի բացատրել, թե իրեն Կարս քաղաքի և Վանանդ գավառի թագավոր հռչակած Մուշեղի թագավորությունն ինչպես կարող էր նման՝ ավելի քան կրկնակի ընդարձակ տարածքներ ընդգրկել:

Մեր համոզմամբ, գաղտնիքը թաքնված է ավելի վաղ՝ Աշոտ Ա Բագրատունի թագավորի օրոք (887-891) ձևավորված իրողության մեջ: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Ա-ի մահից կարճ ժամանակ անց, երբ արքայազն Սմբատը նոր էր վերադարձել Գուգարքից և արդեն հուղարկավորված հոր կորուստը սգում էր Երազգավորսում, «...Աբաս սպարապետն Հայոց եւ եղբայր արքային Աշոտոյ ի կողմանս պետութեան Վանանդայ առկայացեալ կայր» և փորձեց անհանազանություն դրսևորել⁴: Սմբատը պատժիչ արշավանքի էլավ, ասպատակեց Կարսի արվարձանները, իսկ ամրոցում ասպատանել էր շրջակա գավառի գաղթականությունը⁵: Փաստորեն, Սմբատի գործունեության սկզբում հիշատակվում է «Վանանդի պետությունը»: «Պետություն» կնշանակե «իշխանություն», «տերություն»⁶, իսկ «Վանանդի պետությունը» ընդգրկում էր համանուն գավառը, որի բնակչությունը Սմբատի արշավանքի սպառնալիքից գաղթել ու ասպատանել էր «պետու-

¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 760:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 806:

³ Տե՛ս Еремян С., նշվ. աշխ., էջ 7:

⁴ **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ** Պատմություն Հայոց // «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ., հ. Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 446:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 447:

⁶ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, Հ-Ֆ, Երևան, 1981, էջ 646:

թյան» կենտրոն Կարսում: Անկասկած, եթե այդ գավառը «Վանանդի պետության» մեջ չլիներ, նրա բնակչությունը Սմբատի զորքից փախչելու կարիք չէր ունենա: Փաստորեն, Աշոտ Ա-ի գահակալության շրջանում Բագրատունիների՝ Այրարատում գտնվող տոհմական և արքունի տիրույթների արևելյան հատվածում Կարս կենտրոնով ձևավորվել էր մի իշխանություն՝ «Վանանդի պետությունը», որտեղ իշխում էր արքայի եղբայր Աբաս սպարապետը: Այդ պետությունը, անկասկած, ձևավորվել էր այն բանից հետո, երբ Վանանդ գավառի տերերը, որոնք գավառում իշխում էին 887 թ. դրությամբ¹, 888 թ. ապստամբել էին Աշոտ Ա-ի իշխանության դեմ և ի հետևանս դրա գրկվել էին իրենց տիրույթներից²: Մ. Օրմանյանի և Ս. Երեմյանի կարծիքով՝ Կարսը Աշոտ Ա Բագրատունու գահակալությունից սկսած եղել է սպարապետի նստավայրը³, որն այնքան էլ հավանական չէ, քանի որ միայն մեկ սպարապետի՝ այնտեղ իշխելու իրողությունը չի կարող վստահելի հիմք հանդիսանալ նման տեսակետի համար, առավել ևս, որ այդ սպարապետի իշխանությունը կոչվում էր «Վանանդի պետություն»: Մեզ թվում է, որ Վանանդեցիների տոհմից գավառը իլելուց հետո երկու եղբայրները՝ Աշոտ Ա թագավորն ու Աբաս սպարապետը՝ բաժանել են իրենց տոհմական տիրույթները և Աբասին բաժին հասած «Վանանդի պետության» մեջ, բացի համանուն գավառից, մտել են նաև Այրարատի արևելյան գավառները՝ բացառությամբ Բագրևանդի, այն է՝ բոլոր այն տարածքները, որոնք հետագայում մաս կազմեցին Մուշեղի թագավորության:

«Վանանդի պետության» իշխողների հետագիծը հետևյալն է. Աբաս սպարապետից հետո, Սմբատ Ա-ի օրոք (891-914) Կարսում «պահակ», այն է՝ «վերակացու»⁴ էր Հասան Գնթունին՝ որպես «հրամանատար ի վերայ ամենայն տան արքայի»⁵: Այնուհետև, ինչպես հայտնի է, Կարսը Աբաս թագավորի (929-953) նստոց-մայրաքաղաքն էր, որից կարելի է հանգել այն հետևության, որ նա եղել է Վանանդի պետության կառավարիչն Աշոտ Երկաթի օրոք: Տեղին է հիշել, որ, ըստ Ռ. Մաթևոսյանի, «Վանանդի պետությունը» ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ «վարչական մարմին, որի ղեկավարումը հանձնվել էր Աբասին (իմա՝ սպարապետին – *Ս. Ե.*)»⁶, ինչը միայն մասամբ ընդունելի կարծիք է, քանի որ խոսքը պարզապես վարչական մարմնի մասին չէ, այլ «պետության», իշխանության:

¹ Տե՛ս նաև **Գարեգին Ա. կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 84:

² Տե՛ս **Երեմյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Կոստանդնուպոլիս, 1912, պլուս 1075, **Երեմյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, էջ 586:

⁵ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 468:

⁶ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 150:

Դրանից բխում է, որ Մուշեղի թագավորության սահմանների ճշգրտման համար պետք է հիմք լիներ այն իրողությունը, որ Աշոտ Գ-ի՝ Անի տեղափոխվելուց հետո Մուշեղին էր հանձնվել «Վանանդի պետության» իշխանությունը, որի սահմաններում հռչակվել էր Աշոտ Գ-ի կողմից հաստատված Մուշեղի թագավորությունը: Փաստորեն, Կարսի թագավորությունն ընդգրկում էր Բագրատունյաց տոհմական և արքունի տիրույթների արևելյան գավառները՝ բացառությամբ Բագրևանդի, որը մնացել էր Աշոտ Գ-ի բաժնում:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ Կարսի թագավորության ստեղծումը տեղի է ունեցել 975 թ., երբ Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացման իրողությունից օգտվել է Կարսի տիրակալ Մուշեղը, որը թագավորել է ինը-տասը տարի և վախճանվել 984 թ.: Նրա օրոք Կարսի թագավորությունն ընդգրկում էր Բագրատունիների արքունի և տոհմական տիրույթների արևելյան հատվածը՝ Շիրակից և Ճակատքից մինչև Տայք ու Կարին և Պաղակացիս լճից մինչև Բագրևանդ:

Арман Егиазарян – Дата и обстоятельства создания Карсского царства

Карсское царство было основано в середине 970-ых годов, когда Мушег, правитель города Карс, воспользовался продвижением Византии в западные районы Армении и провозгласил себя царем, после чего правил в течение девяти-десяти лет и умер в 984 г. Карсское царство включало западную часть области Айратат Великой Армении: территории между провинциями Ширак и Чакатк на востоке и провинциями Тайк и Карин на западе, а также от озера Чилдир на севере до провинции Багреванд на юге.

Arman Yeghiazaryan – Date and Circumstances of the Formation of Kars Kingdom

Formation of the Kars kingdom took place in the middle of 970s, when Mushegh, the Prince of Kars city, took advantage of the Byzantine movement to the western regions of Armenia and proclaimed himself king, ruled for nine-ten years and died in 984. The kingdom of Kars included the western part of Ararat region of the Greater Armenia: the territories between provinces of Shirak and Tchakatk in the east to the Taik and Karin provinces in the west, and from the Childir lake in the north to the Bagrevand province in the south.

Ներկայացվել է 06.02.2020

Գրախոսվել է 05.05.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020